

УДК 796.01

ОБОРОННО-САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА ПРИКАРПАТТЯ XIII–XVIII СТ.

Т.З. Маланюк

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті розглядається оборонно-сакральна архітектура Прикарпаття; розкривається його історико-культурний потенціал; аналізується сучасний стан збереженості сакральних пам'яток та перспективи щодо використання для потреб туристичної та екскурсійної діяльності на території Івано-Франківської області.

Ключові слова: оборонно-сакральна архітектура, пам'ятки архітектури, історико-культурна спадщина.

Постановка проблеми На сьогодні значне місце у розвитку туризму посідає культурно-пізнавальний туризм. Вагоме місце в історико-культурній спадщині Прикарпаття належить сакральним пам'яткам. Вони мають багатовікову історію і тісно пов'язані з історичним минулим краю. Часті напади ворогів починаючи від монголо-татарської навали до татарських набігів змушувало наших предків будувати оборонні укріплення у вигляді замків, фортець, а також оборонних монастирів, церков та високих веждзвіниць при дерев'яних церквах.

Нині оборонно-сакральних споруд на території Івано-Франківської області збереглося досить мало, але й ті збережені мають велику історичну та мистецьку цінність і зацікавлюють багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Історія досліджень. Дослідженням сакральної архітектури в тому числі оборонної в останні роки присвячені роботи Я. Тараса, М. Рутинського, В. Вечерського О. Мацюка та ін. Проте, на сьогодні немає комплексної праці, присвяченої оборонно-сакральній архітектурі Прикарпаття, їх збереженості та використання у туристичній та екскурсійній діяльності.

Мета статті – проаналізувати оборонно-сакральну архітектуру Прикарпаття та її використання для потреб туризму.

Результати дослідження. Оборонні сакральні споруди на території Прикарпаття виникли вже у XII–XIII ст. Будівництво таких споруд було спричинено історичними обставинами коли відбувалися часті напади на територію краю. Важливим історичним джерелом про середньовічні українські монастирі, які знаходились на території Прикарпаття виступають давньоруські літописи. У Галицько-Волинському літописі йдеться про Синевидський монастир Пресвятої Богородиці, що біля Сколе, в якому 1241 р. зупинявся князь Данило Романович. У цьому ж нарративі згадується інший монастир в Карпатах – Полонинський (1262 р.) [10, с. 349].

На Прикарпатті є найвідоміший в Україні православний чоловічий Хрестовоздвиженський монастир – Манявський Скит, заснований Іовом Княгиницьким у 1611 р. Скит Манявський від самого початку будували не лише як монастир, а й як добре укріплену фортецю, про що й свідчать вдало сплановані фортифікаційні споруди та підземні лабіринти. Майже всі будови призначені для оборони. Майстри-будівельники знали на особливостях середньовічної фортифікації. Вони для захисту монастиря, який містився на невеличкій території, вміло використовували вигідні для фортифікації природні bastiони – з одного боку стрімкий скелястий спад і річку Батерс, а з другого – гору Вознесінку.

Скитська фортеця складалася з трьох веж і була обведена високими оборонними мурами. Всі ці будови були з'єднані між собою і вдало прострілювалися з бійниць. Від гори Вознесінки посередині мурів стояла оборонна вежа з виступом до гори (рис. 1). На першому ярусі на всіх її стінах, крім північно-західної, були бійничі отвори. Один з них був спрямований до подвір'я, а два інших, у виступах вежі, дуже вдало, із стратегічних міркувань, контролювали рів і не давали можливості добиратися ворогам до оборонної стіни.

Рис. 1. Манява. Оборонна вежа

Рис. 2. Манява Вежа – Скарбниця

Основною цитаделлю, міцним оборонним бастионом була висока чотирьох'ярусна вежа, відома під назвою «Скарбниця» (рис. 2). На всіх її чотирьох стінах були бійниці. Значна висота, бійниці й масивність мурів свідчать, що висока вежа панувала над усією фортецею і, правдоподібно, залишалась найміцнішою фортифікаційною спорудою на ви-

падок проникнення ворогів у внутрішню частину скиту. Невідомо, чи були бійниці на в'їзній (рис. 3) і виїзній вежах-брамах (рис. 4). Але вони мусили мати якийсь оборонне призначення, сліди якого, мабуть, під час пізнішої реставрації затерлися. Скитська фортеця була обведена оборонними кам'яними стінами заввишки 4 м, і завтовшки 140 см [5, с. 34–35].

Рис. 3. Манява. В'їзна вежа

Рис. 4. Манява. В'їзна вежа-брама

На горі Вознесінка зберегся фундамент укріпленого монастирського комплексу з церквою Вознесіння Христового і келією. Фортифікації Вознесінського Скиту Манявського відігравали ключову роль в обороні Скиту Манявського з боку передгір'я в неспокійних реаліях XVII ст. Якщо ворог захоплював домінуючу висоту і Воснесінський Скит, який на ній знаходився, не ставило у воєнному плані великих труднощів здобути Великий Скит, що і сталося під час нападу татар 1676 р. [10, с. 398]. Але вже у 1661 р. завдяки щедрим субсидіям українських гетьманів і молдавських господарів Манявський скит було повністю відновлено.

У середині XVII ст. лавра мала близько 200 ченців і десятки підпорядкованих монастирів у Галичині, Буковині й Молдавії. Скит славився багатьма промислами, найперше – солеварінням і бортництвом. Манявські послужники майстерно володіли різними ремеслами, мали високорозвинені різблярство й іконостас [8, с. 311].

Саме у 1698–1705 рр. чернець-художник Йов Кондзелевич очолював групу іконописців, що працювала над іконостасом для церкви Воздвиження у Манявському скиті. В створених ним оригінальних живописних композиціях релігійні персонажі сповнені глибоких людських переживань, наділені рисами земної краси. Кондзелевич був новатором в живописі, застосовував у своїх картинах об'ємне зображення, володів прийомами світлотіні. Іконостас, відомий пізніше під назвою Богородчанського, став справжньою перлиною українського живопису початку XVIII століття [1, с. 65].

Скит Манявський протягом століть був центром духовного та культурного життя в Галичині, мав велику бібліотеку, професійні хорову та художню школи. Сучасники називають його «Українським Афоном». Тут неодноразово перебував видатний український письменник-полеміст Іван Вишенський. За переказами у Скиту похований гетьман України Іван Вигов-

ський з дружиною, молдавський господар Василь Туркул та ін. У 1785 р. монастир був закритий австрійським урядом і з того часу невпинно руйнувався. За роки незалежності України це святе місце знову відродилося і зараз там знаходиться діючий православний монастир УПЦ КП [7, с. 142]. Манявський скит – цікавий приклад оборонного монастирського ансамблю XVII–XVIII ст. розпланування якого пристосовано до особливостей складного рельєфу гірської місцевості [6, с. 124].

У с. Гошів є урочище «Городище», де, очевидно, були в минулому якісь укріплення. А на високій горі, відомій під назвою «Ясна гора», знаходиться відновлений монастир чину Святого Василя Великого, який у минулому був оборонним (рис. 5). Монастир, очевидно, заснований в 1570 р. – на південь від теперішнього, у лісі в урочищі «Красний» («Чорний ділок»).

Рис. 5. Гошів. Церква св. Преображення

Монастир широко відомий в минулому у Галичині своїми відпущами і чудотворною іконою Матері Божої, яка зберігалася в церкві св. Преображення, збудованій 1842 р. Ікона Пресвятої Богородиці, намальована на зразок ченстоховської, визнана грамотою Митрополита Афанасія Шептицького чудотворною і подарована монастиреві у 1737 р. Монастир на теперішньому місті існує з 1780 р. [4, с. 121].

Крім оборонних монастирів на території Прикарпаття будувалися оборонні церкви. На думку Я. Тараса оборонна

церква (оборонна вежа – дзвіниця) – споруда яка поєднує в собі культові і оборонні призначення. Тип храму з вежею над бабинцем виник як оборонний вже у XII – XIII ст. за часів жорстоких і безперервних воєн. Він був зумовлений історичними обставинами (нападами на села, грабування людей і церков) та необхідністю «інкастеляцій» церкви в тривожних часах». Цей чинник мав вирішальне значення у запровадженні у життя баштового типу та високих веж – дзвіниць при дерев'яних церквах [11, с. 262–263].

У середньовічному укріпленому Рогатині містилися замок, ратуша, п'ять церков та два костели з монастирями. Деякі з цих древніх будівель дійшли до наших днів. З північно-західному боку площі (нині Ринкової), в минулому торгового центру міста, знаходиться пам'ятка архітектури XIV ст. – церква Різдва Богородиці (рис. 6). Ця сповнена монументальної величі споруда належить до типу традиційних тринефних храмів. Проте як у зовнішньому, так і внутрішньому вигляді церкви проступають риси середньовічної готичної архітектури [1, с. 54].

Рис. 6. Церква Різдва Богородиці XIV ст

Церква Різдва Богородиці мурована, тридільна, тринефна, двобанна з чотирма опорними стовпами та готичними склепіннями. Стіни укріплені контрфорсами. На рівні склепінь їх з'єднують арки, які нагадують закомори у давньоруських храмах. Фасади декоровані глибокими нішами, в яких розміщені стрільчасті вікна, а також маленькими нішами з живописом XX ст. на другому ярусі. Дверні отвори першого ярусу декоровані прямокутними і барочними сандриками з різьбленням. Південний портал має барочне ліплення над дверима. Церква Різдва Богородиці обнесена мурами. Стіни складені з різномірного каменю – вапняку на вапняному розчині. У деяких місцях стін залишилися сліди контрфорсів.

У південній стіні збереглася маленька брама з мініатюрною вежею, яка являє собою в плані квадрат. Вона перекрита дерев'яною банею з гонтовим покриттям. Південно-західний ріг вежі укріплено контрфорсом. Арочний вхід декоровано порталом із різьбленого каменю – вапняку і трикутним фронтоном на кронштейнах. Над аркою є напис, який свідчить, що брама споруджена (можливо, поновлена) в 1729 р. На східній стіні мурів, біля воріт праворуч, викарбовано напис, який погано зберігся і майже не читається. Мури і вежа потиньковані і побілені. Пам'ятка являє собою унікальний зразок оборонних мурів XIII–XIV ст. Це майже єдиний приклад такого характеру споруд на Прикарпатті, яка добре збереглася дотепер [3, с. 152].

Кам'яне будівництво в стародавньому Рогатині носило в основному оборонний характер. Навіть сакральні споруди використовувались як укріплення. Це видно на прикладі пам'ятника архітектури – костелу святого Миколая, що знаходиться на східному боці площі Ринок (рис. 7). Над центральним фасадом піднімається масивна чотирикутна висока вежа. Вона використовувалась не лише як дзвіниця, а й спостережливий пункт міської фортеці.

Під час облоги з вузьких бійниць башти вели вогонь захисники міста.

Рис. 7. Рогатин. Костел Святого Миколая

Цей пам'ятник датується 1666 роком. Проте масивні мури, конструктивні прийоми і архітектонічні форми говорять про більш раннє походження цієї своєрідної споруди [1, с. 54].

Рис. 8. Рогатин. Церква Святого Духа, 1598 р.

Неподалік від центру Рогатина збереглася одна з найдавніших дерев'яних церков України, церква Святого Духа (рис. 8). Цей тридільний храм з пірамідальною банею, схожою на оборонну вежу, споруджено в 1596 р. Стіни і склепіння пам'ятки зведені з масивних дубових брусів, а висота від підлоги до верхньої точки будівлі сягає 22 м. За унікальним іконостасом міститься невеликий вівтар з мурованим престолом. У західній частині і впритул до храму збудовано каркасну триарусну дзвіницю [3, с. 153].

Оборонний характер має також Михайлівська церква XIV ст. у селі Чесники Рогатинського району (рис. 9). У ній поєднано муровані стіни з дерев'яним гонтовим перекриттям. Надзвичайно товсті стіни підперті контрфорсами, надаючи церкві вигляд неприступної фортеці [2, с. 27]. Храм розміщений у північній частині села на невисокому пагорбі. Навколо церкви в давнину був невеликий цвинтар, про що свідчать кам'яні хрести XVII–XVIII ст. Точна дата будівництва церкви невідома; в окремих працях вона датується XIV ст. Об'ємно-просторова структура і ряд конструктивних особливостей та оборонний характер архітектури храму дають підстави датувати його XV – поч. XVI ст.

Рис.9. Чесники. Михайлівська церква XIV ст.

Незважаючи на невеликі розміри, церква в с. Чесники відзначається монументальністю.

тальністю архітектурних форм, що досягається простотою об'ємів, гармонійністю пропорцій, скромним декором [6, с. 126].

Цікава пам'ятка оборонного будівництва знаходиться у селі Пациків Долинського району (рис. 10). У давні часи тут знаходився монастир Успіння Богородиці 1692 р., фундатором якого був Андрій Жураківський [12, с. 32]. Під час польових досліджень сакральної спадщини Бойківщини (літо 2012 р.) було встановлено, що церква у селі Пациків знаходиться на підвищенні, а система підземних ходів біля церкви та товсті стіни до 1,5 м. дають підстави нам стверджувати, що сакральна споруда дійсно була оборонною.

Рис. 10. Пациків. Церква Успіння пресвятої Богородиці

До оборонно-сакральної архітектури належать також і дзвіниці. Дзвіниці оборонного типу збереглося мало, але можна гадати, що в XV–XVIII ст. вони були досить поширені [11, с. 263]. За дослідженням П. Юрченка «дзвіниця також колись була сторожевою вежею. Вони будувались окремо і мали на собі явні сліди форм оборонних споруд» [13, с. 49]. За В. Січинським «дзвіниці, у своїх формах та конструктивних особливостях, заховують дуже давні традиції. Вони ведуть нас до замково-оборонного будівництва. Дзвіниці мали значення оборонних, обсерваційних веж, нерідко з в'їздовою брамою, а навіть із стрільницями» [9, с. 20].

Висновки. Збережена оборонно-сакральна архітектура Прикарпаття повинна активно використовуватись для потреб суспільства і приносити значні доходи за рахунок розвитку туризму та екскурсійної діяльності. Подальше дослідження пам'яток оборонно-сакральної архітектури Івано-Франківської області послужить зростанню інтересу українського населення до свого краю, його історії, звичаїв та традицій.

Література

1. Баран В.Л. Історії промовисті сторінки : Путівник / В.Л. Баран, О.П. Шеремет. – Ужгород : Карпати, 1971. – 119 с.
2. Кузенко П.Я. Сакральна архітектура України / П.Я. Кузенко / [За заг. ред. проф. В.А. Качкана]. – Івано-Франківськ, 2008. – 88 с.
3. Маланюк Т.З. Архітектурні культові святині Прикарпаття – важливі об'єкти екскурсійно-туристичних маршрутів / Т.З. Маланюк // Туристично-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. статей. – К., 2007. – Вип. 7. – 302 с.
4. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки / О.Я. Мацюк. – Львів : Центр Європи, 2005. – 192 с.
5. Миронюк І. Скит Манявський / І. Миронюк, М. Фіглевський. – Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2008. – 68 с.
6. Пам'ятки архітектури і містобудування України : Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / [Авт. кол. А.П. Мардера, В.В. Вечерський]. – К. : Техніка, 2000. – 664 с.
7. Прикарпаття спадщина віків : Пам'ятки природи, історії культури, етнографії / [Гол. ред. М. Кугутяк]. – Львів : «Манускрипт-Львів», 2006. – 568 с.
8. Рутинський М. Замковий туризм в Україні : Навч. посіб. / М. Рутинський. – К. : Центр учбової літератури. – 2007. – 432 с.
9. Січинський В. Українське дерев'яне будівництво і різьба / В. Січинський // [Вступ англ. мовою М.С. Гамбаль]. – Львів : Накл. Укр. робіт. Союзу в США, 1936. – 34 с.
10. Старожитності Гуцульщини : Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат каталог пам'яток історії та культури

- ри : в 2 т. / [гол. ред. М. Кугутяк]. – Львів : «Манускрипт-Львів», 2011. – Т. 1. – 448 с.
11. Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура : Ілюстрований словник-довідник / Я. Тарас. – Львів : ІН НАНУ, 2006. – 584 с.
 12. Чуйко О. Монастирі Галичини (середина XVI – початок XX століття) / О. Чуйко – Івано-Франківськ : Вид-во ПНУ імені Василя Стефаника, 2011. – 168 с.
 13. Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.) / П.Г. Юрченко – К. : Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949. – 133 с.

Malaniuk T.Z. DEFENSIVE AND SACRAL ARCHITECTURE OF PRECARPATHIA IN THE 13TH–18TH CENTURIES. *The article considers the defensive and sacral architecture of Precarpathia, reveals its historical and cultural potential, analyses the current state of sacral monuments and perspectives of their use for tourism and excursion activities in Ivano-Frankivsk region.*

Keywords: defensive and sacral architecture, architectural monuments, historical and cultural heritage.

Маланюк Т.З. ОБОРОННО-САКРАЛЬНАЯ АРХИТЕКТУРА ПРИКАРПАТТЯ XIII–XVIII В.В. *В статье рассматривается оборонно-сакральная архитектура Прикарпаття; раскрывается его историко-культурный потенциал; анализируется современное состояние сохранности сакральных достопримечательностей и перспективы относительно использования для потребностей туристической и экскурсионной деятельности на территории Ивано-Франковской области.*

Ключевые слова: оборонно-сакральная архитектура, достопримечательности архитектуры, историко-культурное наследие.